

В. М. Опарін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА ШКОЛА ФІНАНСІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ¹

У статті висвітлено теоретико-методологічні засади, об'єктивні передумови виникнення й функціонування, роль і значення національних наукових шкіл фінансів як специфічного суспільного інституту. Розкрито підходи щодо національної ознаки в їх класифікації; всезагально-універсальне та найважливіші аргументи правомірності існування національних наукових шкіл фінансів. Показано структурну неоднорідність і доктринальність української фінансової науки в ХІХ — на початку ХХ ст., що не завадило формуванню самобутньої національної наукової школи фінансів. У цьому контексті аргументовано існування української школи фінансів середини ХІХ — початку ХХ ст., висвітлено особливості її становлення й розвитку, характерні риси, місце та роль у світових координатах. Охарактеризовано її національно-особливе як невід'ємну складову провідної теоретичної парадигми; доведено, що воно виступає вихідною домінантою внутрішнього розвитку школи фінансів та сприяло виходу української фінансової науки на світовий рівень. Аргументовано необхідність вивчення її історичного надбання з урахуванням національних особливостей. Обґрунтовано гіпотезу, що виникнення й існування наукових шкіл є критеріально-значимим показником успішного поступу фінансової науки в країні. Доведено, що в сучасному світі залежно від національної специфіки, національно-особливого постає потреба в розробленні власної концепції тактики і стратегії фінансового розвитку держави. У таких умовах наукові школи стають "точками опори", епіцентрами творення теоретичного забезпечення та фінансової ідеології стратегічної розбудови країни.

Ключові слова: фінанси, фінансовий розвиток, фінансова думка, фінансова наука, наукова школа, національно-особливе, національна наукова школа фінансів.

Літ. 62.

В. М. Опарин, В. М. Федосов, П. И. Юхименко

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ ШКОЛА ФИНАНСОВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

В статье освещены теоретико-методологические основы, объективные предпосылки возникновения и функционирования, роль и значение национальных научных школ финансов как специфического общественного института. Раскрыты подходы относительно национального признака в их классификации; всеобщее-универсальное и важнейшие аргументы правомочности существования национальных научных школ финансов. Показана структурная неоднородность и доктринальность украинской финансовой науки в ХІХ — в начале ХХ в., что не помешало формированию самобытной национальной научной школы финансов. В этом контексте аргументировано существование украинской школы финансов середины ХІХ — начала ХХ в., освещены особенности ее становления и развития, характерные черты, место и роль в мировых координатах. Охарактеризовано ее национально-особенное как неотъемлемая составляющая веду-

¹ Ця стаття є першою, вихідною й основоположною у своєрідному триптиху публікацій, присвячених дослідженню теоретико-методологічних підходів та обґрунтуванню національних ознак української наукової школи фінансової науки. Друга стаття буде присвячена національній школі публічних фінансів, сформованій на класичному підґрунті, представники якої здобули шанування і світове визнання. Третя — відродженню сучасної української школи публічних фінансів.

щей теоретической парадигмы; доказано, что оно выступает исходной доминантой внутреннего развития школы финансов и способствовало выходу украинской финансовой науки на мировой уровень. Аргументирована необходимость изучения ее исторического достояния с учетом национальных особенностей. Обоснована гипотеза, что возникновение и существование научных школ является критериально-значимым показателем успешного развития финансовой науки в стране. Доказано, что в современном мире в зависимости от национальной специфики, национально-особенного возникает необходимость разработки собственной концепции тактики и стратегии финансового развития государства. В таких условиях научные школы становятся “точками опоры”, эпицентрами творения теоретического обеспечения и финансовой идеологии стратегического развития страны.

Ключевые слова: финансы, финансовое развитие, финансовая мысль, финансовая наука, научная школа, национально-особенное, национальная научная школа финансов.

Valerii Oparin, Viktor Fedosov, Petro Yukhymenko

UKRAINIAN NATIONAL SCIENTIFIC FINANCIAL SCHOOL: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES

The article highlights the theoretical and methodological basis, objective background of operation, the role and importance of national scientific financial schools as a specific social institution. There are revealed approaches to national characteristics in their classification; universal and the most important arguments of legitimacy of an existence of the national scientific financial schools. It is shown the structural heterogeneity doctrinal of Ukrainian financial science in XIX — early XX century, that has not prevent the formation of distinctive national scientific financial school. In this context, the existence of Ukrainian school of finance in mid XIX — early XX century is reasoned, the peculiarities of its formation and development, characteristics, place and role in world coordinates are highlighted. It is characterised the national and special component of the leading theoretical paradigm, moreover, it is proved that it acts as starting dominant of the financial school's internal development and has led to the world access of Ukrainian financial science to the global level. It is substantiated the necessity of studying its historical heritage considering national features. The author has grounded the hypothesis that an emergence and existence of scientific schools is criterion-significant indicator of successful financial progress of science in the country. It is proved that in the modern world, depending on national specificities, there is a special national need to develop the own concept of tactics and strategy of financial development of the state. In such circumstances, scientific schools become “points of support”, the epicenters of creation of theoretical support and financial ideology of strategic development of the country.

Keywords: finance, financial development, financial thought, financial science, scientific school, national-special, national scientific school of finance.

JEL classification: A11, B10, B30, B41.

В останню чверть ХХ — на початку ХХІ ст. у фінансовій науці України помітно активізувалися пошуки в напрямі історії її становлення й розвитку, з'ясування особливостей, місця та ролі у світовому вимірі. Підвищений інтерес до цієї тематики визначається також намаганням заповнити світло-сірі плями на світовій карті фінансової думки її українською складовою, яка виокремлювалася в умовах довготривалої відсутності державності, перебування України у складі різних імперій, а в ХХ ст. — у складі СРСР із його ідеологічними догмами та штампами, допустимістю всього національного тільки за формою.

Переосмислення багатого минулого має велике значення для точного й глибокого розуміння витоків національної економіки та фінансів, оцінки й успішного використання нагромадженого досвіду реформування, визнання

багатоваріантності та альтернативності розвитку на будь-якому його етапі. Формування й еволюція самобутньої фінансової науки з урахуванням національних особливостей вимагає осмислення усталених наукових традицій, щоб оцінити можливість їх продовження в сучасних дослідженнях. У цьому зв'язку видатний представник української фінансової науки І. Тарасов підкреслив, що саме такий підхід “дає можливість не лише пояснити сутність сучасного, а й на основі сучасного до певної міри передбачити майбутнє” [1, с. 27]. Вживаючи слово “передбачити”, учений мав рацію. На важливості “тривимірності” (минуле, сучасне та майбутнє) в науці наголошував і відомий український учений, розробник сучасного підходу до вивчення національної економічної й фінансової думки, С. М. Злупко. Він також слушно застерігав: йдеться не про те, щоб нехтувати світовим надбанням фінансової науки та “залишитися в межах власного наукового досвіду, а лише про те, щоб бути гідним самих себе і правдивими перед собою, співвітчизниками і науковим світом” [2, с. 204].

Праці видатних українських фінансистів, на відміну від інших напрямів у науці, досі виходять у серії “Російська економічна думка”, при цьому значну частину вчених Київської (української) школи відносять до представників російської економічної науки. М. І. Тутана-Барановського називають творцем російської школи політичної економії [3], хоча сам він, за словами О. Д. Білімовича, казав: “Хіба я росіянин? Я наполовину українець і наполовину татарин” [4, с. 268]. Ця тенденція спостерігається й у сучасних працях деяких зарубіжних дослідників. Зокрема, В. Барнет (Великобританія) [5] та Й. Цвайнерт (Німеччина) [6] аналізують досягнення українських економістів-фінансистів як успіхи російської наукової школи, хоча й визнають існування Київської школи.

Є ще одна обставина, котра повинна змусити нас проявляти більший інтерес до історії фінансової думки України. Для якісного наукового обґрунтування проблем, пов'язаних із нинішніми фінансовими перетвореннями в державі, необхідно враховувати як характер, сутність наукових результатів теперішнього періоду, так і аналогічний практичний досвід функціонування фінансів у минулому. Еволюційна лінія спадковості має дотримуватися не лише в самому фінансово-економічному розвитку, а й у наукових ідеях, котрі його супроводжують, із урахуванням національних особливостей. Економічна наука України періоду ХІХ — початку ХХ ст., або “срібного століття”, як його ще називають дослідники [7], повчальна також у методологічному плані. І хоча для фінансів “срібне століття” є швидше красивою метафорою, знання фінансових ідей цього періоду дає змогу реалізувати повнішою мірою три підходи: 1) в історичному контексті; 2) з позиції філіації ідей; 3) з точки зору поєднання минулого й сучасного, ще непорушного та незатребуваного. Проте, якщо проаналізувати дослідження проблем розвитку української фінансової науки за період незалежності, то найгострішим питанням є сама правомірність виокремлення її як самостійного наукового сегмента в контексті української

національної наукової школи фінансів. Основною причиною цього є відсутність єдиної методологічної бази аналізу наукових шкіл [8].

Неоднорідність і доктринальність вітчизняної фінансової науки проявляється в тому, що під час свого історичного розвитку вона вмщала багато течій світової економічної думки: “легального марксизму”, історико-етичного напрямку, перших маржиналістів і економетриків тощо. Проте вона є неоднорідною ще й за структурою. Зазначене цілком і повністю стосується також еволюції фінансової науки “срібного століття” України. Структурна неоднорідність проявляється й у складному переплетінні, що зустрічається в багатьох текстах економістів-фінансистів ХІХ — початку ХХ ст., “чистої” теорії та поточної емпірики, аналізу “гарячих” подій і нормативних побажань, витриманого стилю та запальної публіцистики. Але треба визнати, що вона й невичерпна. Досить багато авторів, які працювали та творили разом із фундаторами провідних світових парадигм, забуті або ще не відомі дослідникам, як і вплив їхніх поглядів на тих, із ким вони співпрацювали [9]. Фінансова наука України “срібного століття” — цілий континент із багатьма ареалами та широкоспекторною конфігурацією. Саме тому в підсумкових оцінках економічний аналіз (як теорія й методологія в дусі Й. Шумпетера) доволі часто ототожнюється з політекономією та фінансами, де широко представлені складові історії фінансів господарства, економічної й фінансової політики тощо.

Постає питання: наскільки важливо знайти переконливі докази того, що українські економісти-фінансисти є творцями самобутньої наукової національної школи? Адже в кінцевому рахунку для сучасної фінансової прагматики, мабуть, вагомішими є їхні ідеї та можливість їх застосування на практиці для успішних перетворень у сфері економіки й фінансів. Утім, на нашу думку, тільки глибокий фундаментальний аналіз на макро- й мікрофінансовому рівнях дає можливість пояснити найголовніше розходження в сутності, місці та ролі науки про фінанси, фінансової теорії та практики в економічному поступі країни. Тому й досі остаточно не з’ясовано, на чому робити акцент при обґрунтуванні економічного курсу країни, її фінансової політики — відтворенні досвіду інших країн чи пошуку власного шляху розвитку з урахуванням національних особливостей. Автори погоджуються з тим, що “конкурентні переваги будь-якої країни у світовій економіці виникають із своєрідності і традицій, виступаючи формою їх прояву у створеній національній системі господарства, у напрацюванні національного стилю менеджменту тощо” [10, с. 82].

Незалежно від вибору закономірностей постає питання: чи достатньо для розв’язання наукових і практичних завдань європейського рівня господарського й фінансового розвитку країни потенціалу світової фінансової думки або потрібні власні теоретичні розробки з обґрунтуванням реформаторських дій у сучасній фінансовій політиці? Це питання підкреслює актуальність порушеної проблеми наявності української наукової школи фінансів. На нашу думку, наукові

школи можна класифікувати як національні, за науково-територіальним середовищем (Київська, Чиказька, Кембриджська та ін.), за сегментами фінансової науки (наприклад, публічних фінансів, місцевих фінансів) тощо. Вони повинні мати свого лідера, а останній — своїх учнів, послідовників, котрі об'єднані спільними методологічними підходами, досліджують одне наукове поле та зробили значний внесок у розвиток певного напрямку фінансової науки. На жаль, попри достатній дискурс у фаховій літературі щодо наукових шкіл у економіці загалом та їх національного прояву зокрема, у фінансовій науці ця важлива, особливо сьогодні, проблематика ще не посіла належного місця. Спробуємо розібратися з поставленими питаннями, зважаючи на надбання попередників.

Можна виокремити кілька підходів до систематизації історії розвитку економічної й фінансової науки України. Найпростішим із них є хронологічний, за якого розкриваються особливості утвердження економічних і фінансових ідей у різні історичні епохи, їх взаємодія, еволюція та боротьба за лідерство в науці. Цей підхід застосовує, зокрема згаданий нами німецький дослідник Й. Цвайнерт, наголошуючи, що “реальні історичні зміни істотно впливали на постановку центральних проблем, якими займалися російські (й українські — *Авт.*) економісти” [6, с. 25].

Протягом тривалого часу, особливо в радянський період, був поширений інший підхід, котрий у класичному вигляді сформувався в надрах марксистської школи та пов'язаний із наголосом на соціально-класовій характеристиці тодішньої теоретичної парадигми. Цей підхід використовують і неомарксистки, які й далі розглядають відмінності, суперечливий характер і боротьбу наукових шкіл у економіці та фінансах, роблячи акцент на розбіжності інтересів різних класів і соціальних груп. Життєвість цього підходу визначається беззаперечністю того, що за господарськими процесами й прийняттям фінансово-економічних рішень стоять інтереси конкретно-історичних груп людей (класів, соціальних груп). Його застосування в наукових дослідженнях дає змогу до певної міри розкрити одну з головних передумов у поясненні виникнення множини наукових шкіл у економіці та фінансах. При цьому використовується інструментарій принципово протилежних систем наукового знання, що перебуває в середовищі постійних суперечок та ідейно-класової боротьби.

Можна критикувати за такий релятивістський підхід, на який звертав увагу один із найавторитетніших дослідників економічної думки М. Блауг: “ідеї економістів є не що інше, як розумне обґрунтування класових або групових інтересів” [11, с. 2]. Однак у реальному житті потрібно зважати на те, що фінансова наука, перебуваючи в епіцентрі зіткнення економічних, фінансових і соціальних інтересів різноманітних груп населення, не може не відображати їх у позиціях своїх представників. Згадаємо вислів А. Уайтхеда про теорему Евкліда, що якби вона “зачіпала фінансові або політичні інтереси, то була б предметом найзапекліших суперечок” [12, с. 16].

Заради справедливості варто зауважити, що українська економічна та фінансова наука певний час справді надміру опікувалася моральними й етико-соціальними проблемами [13], визнавала примат загальнодержавного народногосподарського підходу над діяльністю й мотивацією окремого індивідуума, створенням соціально-політичних та духовно-моральних засад розвитку ініціативи та підприємницької етики, тоді як у західних країнах економічна наука ще з часів А. Сміта виокремилася з “моральної філософії”. На думку деяких дослідників, саме етичний зміст, завдяки котрому наша література була “святою” (за висловом Т. Манна) й шанованою, робив українську економічну та фінансову думку непрофесійною [14, с. 11—14]. Утім, насправді зазначене було зумовлене позицією держави щодо наукових товариств, які створювалися інтелігенцією країни та не отримували належної бюджетної підтримки.

На це звертав увагу ще В. І. Вернадський, підкреслюючи, що такі товариства створювалися завдяки особистим зусиллям інтелігенції, за її особистою ініціативою [15, с. 7—97]. Саме тому зародження й розвиток вітчизняної фінансової науки як суспільного інституту відбувалися на базі університетів (викладачі, студенти, високий статус), як і сьогодні. Її відрізняв поліцентризм — кадри високої кваліфікації в університетських центрах (Києві, Одесі, Харкові, Львові, Чернівцях та ін.). Окрім того, в українських вищих навчальних закладах кожен професор мав власну сферу компетентності (політекономія, статистика, фінанси тощо) та був самодостатньою науковою величиною, інколи навіть без послідовників. Цей феномен не вкладається в традиційне розуміння поняття “наукова школа” [16, с. 69].

Наступний підхід ґрунтується на ідеї про залежність виникнення фінансових доктрин від особливостей конкретно-історичного типу господарського устрою та побуту країни, а в сучасному контексті — від усього комплексу цивілізаційної своєрідності. На думку прибічників цього підходу, поява наукових доктрин є не випадковою й не обумовлюється виключно внутрішньою логікою розвитку самої науки, а є відображенням різноманіття умов господарювання та реакцією на суспільні запити, тобто існує чітка залежність таких доктрин від зовнішніх історичних обставин [17, с. 54]. Виникнення та існування різних наукових шкіл є критеріально значимим показником того, що наука в даному національному середовищі й державі розвивається повноцінно та досить плідно. Їх становлення — природна форма функціонування науки як пізнавальної системи та соціального інституту. Отже, особлива увага до практичної функції фінансової науки визначається її важливою роллю в осмисленні вибору стратегії фінансового розвитку й фіскальної політики, яка проводиться в країні.

У другій половині ХХ ст. виокремився ще один підхід до систематизації історії розвитку фінансової науки та класифікації наукових шкіл — аналітичний, започаткований Й. Шумпетером, котрий у відомому дослідженні “Історія економічного аналізу” (1954) [18] запропонував нову версію історії розвитку

економічного й фінансового знання. Учений подає економіку та фінанси як об'єкт науки, що інтегрує “знання, озброєні інструментами”, а наукові школи — як живий організм, котрий має свою структуру (відносини між лідерами й послідовниками), власні стяги, бойові заклики, дух, людські інтереси. У такій аналітичній якості розвиток фінансової науки виступає історією розроблення й удосконалення техніки мікро- та макрофінансового аналізу, що, на думку Й. Шумпетера, дає змогу відмежувати її від історії розвитку думки. Остання часто подається як сукупність парадигм, котрі ґрунтуються на певному єдиному нормативному принципі (наприклад, економічного лібералізму) всіх думок і побажань із економічних і фінансових питань, що поширені в суспільній свідомості в конкретний час і в певному місці.

Різноманітність підходів до систематизації розвитку фінансової науки впливає з багатогранності функцій, які вона виконує в суспільстві (пізнавальна, ідеологічна, практична, аналітична, прогностична). Зрозуміло, що найповніше уявлення про історію науки можна отримати за умови об'єднання наведених підходів. Проте в деяких випадках характеристики можуть будуватися на різних зрізах, що дає змогу розв'язати відповідні дослідницькі завдання. Такі підходи сформувалися в загальній конструкції фінансової науки України. Постає питання: чи можливо взагалі виокремити національні школи фінансів? А коли так, як вони співвідносяться зі світовою фінансовою наукою та чи є взагалі підстави розглядати цю науку як національну.

Ряд економістів вважає, що визначення “національна економічна (фінансова) школа” можна вживати, але воно не має великої наукової, евристичної цінності [19]. Таку думку вони аргументують тим, що фінансова й економічна науки, як і інші (фізика, хімія, математика), не мають національних кордонів та, в принципі, є інтернаціональною творчою діяльністю. До того ж орієнтація науки на пошук істини передбачає відсутність національного забарвлення досліджень. Дійсно, якщо вважати вказані науки відображенням універсальних господарських і фінансових процесів, учасником котрих виступає “економічна людина” А. Сміта зі стандартним набором рис та інтересів, то й економічна, й фінансова наука набуває статусу всезагального наукового знання. Навряд чи можна заперечувати також той факт, що пізнання орієнтоване на вивчення всезагальних (загальнозначущих) форм організації господарського й фінансового життя, забезпечення зростання економіки та зміцнення фінансів, отже, економічна й фінансова науки перетворюються на всезагально-універсальні. Такий підхід коріниться у філософії Гегеля, котрий саму науку визначав як знання про всезагальне, а її предмет — “пізнання стійкості міри та всезагального в морі емпіричних поодинокостей” [20, с. 91].

Таке трактування місця й ролі науки про фінанси характерне для неокласичної наукової парадигми, що претендує на домінуючу позицію в системі економічних і фінансових знань. Багато її прихильників заперечують національні

ознаки наукових шкіл. На їхню думку, ця класифікаційна ознака наукових шкіл фінансів мало що дає для розуміння логіки розвитку аналітичного інструментарію в дослідженнях та для виявлення прогресу в його використанні. Наявність такого підходу окремі дослідники пов'язують із процесами глобалізації, коли національні особливості й цінності дедалі більше відходять на задній план та виокремлення національних економічних шкіл втрачає будь-який сенс [21, с. 118]. Варто зауважити, що за цього підходу національний фактор може й не відкидатися, проте його роль зводиться до національно-культурного колориту та особливостей економічного менталітету. Останні в сукупності спричиняють формування певних національних традицій у становленні й розвитку фінансової науки окремих країн. У такому контексті національний зріз фінансових досліджень обмежується соціокультурною специфікою в прояві всезагального в економіці й фінансах у руслі єдиного (загальносвітового) господарського та фінансового процесу. На наш погляд, базовий тип національного фінансового мислення, що безпосередньо залежить від складного світу фінансів, не можна спрощувати й тим більше вульгаризувати. Він відображає провідні ідеї та думки, які сприяють піднесенню й процвітанню країни, тенденції розвитку національних економіки й фінансів, до певної міри визначає внутрішню та зовнішню фінансову політику.

Утім, є й інша думка, котра ґрунтується на розширеній версії всезагально-універсального підходу. Прибічники цього підходу пояснюють виникнення економічної й фінансової наук розмежуванням економіки та фінансів як окремих підсистем суспільства та появою “економічної людини”. Їхні опоненти сприйняли розширену версію такого підходу, що не передбачає розгляду автономності й самобутності сфери економіки та фінансів у житті суспільства, котрі розглядаються ними в органічному й нерозривному зв'язку з особливостями цивілізаційного устрою країни, нагромадженим людським капіталом націй. Вбудова в цивілізаційний каркас фінансової науки дає змогу виявити власне наукові й практичні засади застосування так званої “національної ознаки” в класифікації наукових шкіл, що вперше запропонувала О. Ю. Грезньова [22, с. 23; 23, с. 42, 43]. Зазначене проявляється у відповідній оригінальній науковій продукції, де й втілені самобутні обґрунтування фінансового розвитку кожної конкретної країни. Водночас можна погодитися з думкою дослідників, що національна (вітчизняна) наукова школа в суспільних науках — плід новітнього суспільно-економічного розвитку [8, с. 45].

Назва наукової школи доволі часто пов'язана з країною її зародження або розквіту (англійська й австрійська школи політичної економії, німецька історична школа тощо) чи містом, де працювали її найавторитетніші представники (Чиказька, Стокгольмська, Київська та ін.). Однак це не просто плід розумової діяльності конкретного вченого, а й вираз менталітету, соціокультурних особливостей тощо, котрі є важливим підґрунтям і фактором впливу на формування

самобутніх традицій у дослідницькій практиці. До того ж національну наукову школу фінансів вирізняє зосередженість на особливому у фінансовому розвитку конкретної країни.

Сучасний цивілізаційний розвиток практично усунув штучні бар'єри, що заважали обміну науковими ідеями. Інформаційне суспільство створило умови для розвитку світової наукової думки шляхом взаємодії, взаємообміну й відкритого співробітництва за допомогою сучасних комунікацій. Проте вона не існує поза прив'язкою до конкретного місця (країни, регіону, університету). Тому важливий не тільки факт народження тих чи інших наукових ідей, а й проникнення їх у інші країни, де вони набувають певних відмінностей у міру їх поширення. Отже, найпростішою формою національного у фінансовій науці є її присутність (або відсутність) у конкретній країні. З цього приводу доречно навести думку В. Ткаченка: "Феномен наукових шкіл — явище для науки унікальне і своєрідне, що, за своєю сутністю, часом стає загальнолюдським надбанням. Втім, за формою вони здебільшого виникали і розвивалися як школи національні" [24, с. 37].

У окремих країнах світу, де високий рівень розвитку фінансового господарства, нагромадженого досвіду вистачає для виконання наукою всіх її основних функцій, і вона набуває всезагально-універсальних рис. У інших державах, зокрема в Україні, специфіка еволюції фінансів відіграє більшу роль. За таких умов всезагально-універсального в нагромадженнях знань стає недостатньо для пізнання складного фінансового світу та визначення оптимального шляху розвитку, котрий враховував би національні особливості. Тому важливо з'ясувати причини обмеженості застосування всезагально-універсального у фінансових знаннях, оскільки саме воно породжує найпотужніший імпульс до розроблення національно-особливої частини теоретичної парадигми, яку Т. Кун співвідносить із можливістю виникнення наукової школи [25, с. 34]. Появі й утіленню національно оформлених ідей у фінансовій науці сприяє низка обставин.

По-перше, фінансове господарство України, як і будь-якої іншої держави, функціонує та розвивається у нерозривній єдності всезагального, особливого й одиничного. Зрозуміло, що його дослідження, котре проводиться тільки з позиції всезагального та ґрунтується на використанні універсальних і загально-значимих принципів пізнання як мінімум призводить до обмеження розуміння українськими фінансистами господарських процесів у країні. Якраз у цьому полягає причина віртуального (перекрученого й невірною) уявлення про них, що, як показує досвід, негативно впливає на формування стратегії фінансової політики на макро- та мікроекономічному рівнях.

Взаємозв'язок і взаємопереплетіння всезагального, особливого й одиничного вимагає їх врахування фінансовою наукою. Саме особливе у фінансах конкретної країни спонукає розробляти теорії, об'єктом котрих виступають

національні господарські системи, що мають у своєму розпорядженні своєрідні інститути, які, на думку І. Валлерстайна, спрямовують або стримують суспільні дії таким чином, щоб за можливості забезпечувалася реалізація основних принципів системи [26, с. 170]. Якщо особливо-значиме вимагає свого відображення у створенні власної моделі реального фінансового господарства, в особливостях стратегії й тактики ефективної політики його розвитку, то правомірно розглядати цю обставину як вихідну методологічну домітанту підґрунтя виокремлення національної наукової фінансової школи. Наявна багатоманітність національних господарських і фінансових моделей у загальній архітектоніці світової господарської та фінансової практики підтверджує об'єктивну потребу в теорії національно-особливого в господарському й фінансовому устроях та загалом у фінансово-економічному розвитку певної країни.

Наукова доктрина є результатом складної взаємодії наукових шкіл і напрямів, котра проявляється через особливе, що впливає й на формування світогляду. Зазвичай воно подається у вигляді національної своєрідності та традицій у підходах до вивчення систем фінансового господарювання, передусім власної (української), кінцевим виразом чого і є виникнення національних шкіл у фінансовій науці. Це об'єктивна умова, пов'язана з необхідністю розроблення оригінальної концепції фінансового розвитку з урахуванням національних особливостей.

По-друге, будь-які фінансові знання створюються в кожній конкретній країні, що не може не відображати своєрідність національного менталітету та визначеного типу розумової діяльності. Зазначене також є підґрунтям виникнення національних наукових шкіл. У сфері реальних фінансів кожний фінансовий агент є не лише абстрактною “фінансовою людиною”, а й конкретною, з національним забарвленням. З цієї точки зору нація відіграє важливу роль в усвідомленні місця країни у світогосподарській фінансовій архітектоніці. Спільність, покладена в основу розуміння нації (мова, культурні традиції, звичаї тощо), скріплює більш міцними й стійкими вузлами відособлених і різних за характером та багатьма іншими ознаками індивідів у найсильнішу суспільну групу. Для цієї групи (нації) організація фінансової діяльності, управління нею виступає невід'ємною сферою формування відповідної сторони світогляду й ціннісних орієнтирів. Менталітет, самобутність нації є основою творення того одиничного і своєрідного (національно-особливого) в загальній фінансовій архітектоніці світової цивілізації, й навіть усередині однієї спільноти (нації), за вужчою етнічною ознакою. Тому національні наукові школи фінансів мають велике значення для формування підвалин національної самосвідомості та світогляду. Вони відіграють роль природної форми “функціонування науки у якості пізнавальної системи та соціального інституту” [24, с. 38].

Не менш важливим елементом є побудова наукового лексикону використання мови своєї нації. Мова не лише виокремлює націю, а й єднає її,

“формуючи світогляд, думку, душу, духовність і творчу потугу” [27, с. 32]. Адже тільки через рідну мову можна яскраво й чітко донести дефініції категоріально-понятійного апарату фінансової науки для розуміння їх у всій багатогранності відтінків та контекстів значень і сутностей фінансових явищ, що сприяє продуктивному діалогу між дослідниками та розвитку самої науки. Зазначене забезпечує безперешкодне проникнення наукових знань у суспільство в інтересах практичного застосування у фінансовому господарюванні й просвітництві. На жаль, українська лексика у вітчизняній фінансовій науці, та й у практиці, ще не повністю закріпилася.

По-третє, кожна країна має власні економічний і фінансовий потенціали, господарську й фінансову системи, для яких характерне переплетіння національних економік та фінансових інтересів, жорстка конкурентна боротьба за найвигідніші позиції в міжнародному поділі праці. Пріоритет спільності національних інтересів ще більше посилює правомірність вживання терміна “національна школа”. До цього слід додати, що найрозвинутіші країни стали лідерами у світовій економіці, у т. ч., завдяки тому, що їхні цивілізаційні й формаційні особливості перетворилися на всезагальні (загальносвітові). У цій боротьбі країн за поліпшення своїх позицій та лідерство в глобальних економічній і фінансовій системах ключову роль завжди відігравала фінансова наука.

Якщо проаналізувати центри розвитку світової фінансової науки, котрі досягли всезагального, то можна помітити певну закономірність. Становлення лідерства країни у світовій економіці та фінансах (точніше, визначеного типу національної економіки й фінансів) спирається на утвердження її панівної наукової школи фінансів про всезагальне, яка формує загальні закономірності та правила фінансового господарювання. При цьому важливим інституціональним аспектом конкурентної боротьби є визначення того, хто встановлюватиме правила гри у фінансовій теорії, а отже, й у фінансовому розвитку, особливо в умовах формування глобальної фінансової системи. Розуміння того, що домінування у світовій фінансовій науці створює певну платформу для отримання додаткових конкурентних переваг у економічному змаганні країн, має велике значення для їх успішного розвитку. Саме цим зумовлюється гострота полеміки щодо претензій “своїх” фінансових теорій, котрі фактично пов’язані з аналізом і описом їхнього національного фінансового господарства, на роль всезагальних (універсальних).

До речі, країни Заходу наочно демонструють таку тісну взаємодію економічних досягнень із домінуванням народжених у їхніх надрах фінансових постулатів, запропонованих іншим державам у ролі теоретичного орієнтира їх фінансово-економічного розвитку. Уряди країн Заходу добре розуміють: виникнення й існування наукових шкіл є критеріально-значимим показником того, що наука в даному суспільстві розвивається достатньо повноцінно, плідно та позитивно впливає на розвиток економіки й фінансів, державну

політику. Візьмемо для прикладу наймогутнішу в економічному розвитку країну — США, де взаємодія теорії й практики проявилася в тому, що ключові ролі у визначенні шляхів виходу із кризової ситуації в економіці та фінансах завжди відігравали спеціалісти зі світовим іменем, такі як Р. Солоу, Дж. Гелбрейт, М. Фельдстейн, Г. Менкью, котрі обіймали високі посади в американському уряді; М. Фрідмен, Г. Беккер, що безпосередньо впливали на державну політику, деякі з них потім стали лауреатами Нобелівської премії за свої теоретичні й практичні розробки. Отже, фінансова наука набуває національного забарвлення ще в одному аспекті — теоретичному обґрунтуванні природи національних інтересів країни у сфері фінансів та необхідності їх послідовного відстоювання на тлі формування глобальної світової фінансової системи.

Наведені нами аргументи дають підстави для висновку, що фінансова наука може бути та є національною. В умовах глобалізації фінансово-економічної сфери грошових відносин у центрі уваги науки перебуває фінансове господарство та фінансова діяльність агентів національної економіки, тобто особлива сфера грошових відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом частини вартості національного продукту. І саме фінансова наука повинна дати теоретичне обґрунтування об'єктивної потреби в національно-особливому як складовій провідної інституціональної фінансової парадигми. Зазначене відрізняє фінансову науку від інших.

Наявність власної фінансової наукової школи — одна з головних ознак збереження цивілізаційної своєрідності країни, нації (зі своїми соціокультурними, релігійними, поведінковими традиціями й особливостями фінансово-економічного мислення, науково обґрунтованими національними фінансовими інтересами та широким використанням мови нації у творчій діяльності та реалізації її результатів у господарській практиці). Це не просто збереження традицій у науковій діяльності, а значно вищі досягнення: тільки в такому середовищі може відбуватись істотне інноваційне нарощення наукових фінансових знань. Разом із тим національна школа не відкидає існування загальних уявлень про сферу фінансів як відображення всезагального або опис функціонування світового фінансового господарства в умовах сучасної глобалізації. Тому світова фінансова думка виступає як певний сплав різнорідних і своєрідних національних шкіл та дослідницьких традицій [11].

В українській науковій літературі, зокрема, С. Злупко виокремлює школу економічної кон'юнктури (М. Туган-Барановський, В. Тимошенко та ін.), економічної системології (С. Десницький, М. Балудянський, В. Голубничий, Б. Гаврилишин та ін.), територіальної (просторової) фінансової економетрії (М. Яснопольський та ін.), чернігівську школу земської статистики (П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич та ін.), української регіоналістики (В. Садовський, Й. Шимонович, В. Поповкін та ін.) [28, с. 93—107, 120—138; 2, с. 149—162, 167—203; 29, с. 36—64]. С. Бойко і В. Небрат вирізняють

українську школу державних фінансів [30; 31], як і В. Федосов та С. Юрій [32]. Отже, в українській науковій літературі виокремлення й розгляд національних наукових шкіл із економіки та фінансів, незважаючи на суперечливість і дискусійність деяких підходів, як підкреслює відомий дослідник вітчизняної фінансової думки П. Леоненко [8, с. 45], існують та розвиваються.

Спробуємо проаналізувати особливості розвитку української фінансової науки, маючи на увазі обґрунтованість її трактування як самостійної національної наукової школи. Перше, з чим стикається будь-який дослідник окресленої проблеми, це питання складу школи. У багатьох випадках, коли воно розглядається в історичному плані, до школи зараховують практично всіх відомих українських економістів-фінансистів останньої третини XIX ст. і кінця 1920-х років [33], хоч і в цьому випадку допускається розширення їх переліку. За іронією долі значна їх частина включена й до представників російської економічної науки та школи [21, с. 15, 16]. Зрозуміло, що за метою й методами дослідження, ідейними та теоретичними поглядами позиції вчених, об'єднаних у національну фінансову школу, істотно відрізняються. Тому в разі розуміння наукової школи як учених, пов'язаних єдністю поглядів, спільністю наукових принципів і методів, згідно з уявленнями цілого ряду дослідників [34, с. 9, 10; 35, с. 29; 21, с. 5; 36, с. 30—42], віднесення їх до однієї наукової школи викликає сумніви. Тому інші науковці пропонують цю єдність вчених розглядати не як національну наукову школу, а національні дослідницькі традиції, особливості національного економічного (фінансового. — *Авт.*) мислення тощо [21, с. 120].

Проблема роздвоєності підходів до визначення національної наукової школи криється також в універсалізації наукознавчих критеріїв. Фінансову науку неправомірно порівнювати, наприклад, із природничими науками, що мають добре відпрацьований статус і дослідницьку практику, — вони не збігаються за своєю природою та пізнавальними можливостями. Тому загальні критерії науковості й формування відповідних шкіл у економічній, фінансовій та інших соціально-гуманітарних сферах варто застосовувати з обережністю й без абсолютизації. Необхідно подолати суто науковознавчий підхід, що запропонований російським дослідником М. Ярошевським [37], котрий став фундаментом розгляду наукових шкіл і для багатьох українських дослідників.

Із виходом у світ книги Дж. Бернала “Соціальні функції науки” в 1939 р. з'явився напрям дослідження “науки про науку” [38], що об'єднав декілька напрямів наук (зокрема, соціологію, філософію, психологію), при цьому дослідження проблем наукових шкіл проводилося переважно в руслі науковознавчих позицій. Подібні дослідження були спрямовані на вивчення соціальних аспектів розвитку особливого організму, названого науковою школою, та поведінки вчених у його рамках. Новизна напряму полягала в тому, що в його основу було покладено два взаємопов'язаних підходи до аналізу науки, котра розглядалась як система знань і вид діяльності. Переплетіння цих підходів

дало можливість сполучити методологію й методику соціальної психології з вивченням природи та специфіки наукової діяльності.

Не заперечуючи загальноприйнятих критеріїв науковознавчих стандартів виокремлення наукових шкіл, вважаємо, що для виокремлення їх у фінансовій науці потрібен ширший підхід, який припускатиме можливість об'єднання дослідників, погляди й методи аналізу котрих відрізняються, в загальний науковий формат. Для фінансів наукову школу слід розглядати ширше — як гнучку та рухому систему, що, на думку Р. І. Якупова, “не потребує для свого існування регламентів і ресурсів. Діяльність школи ґрунтується на ініціативі adeptів та їх добровільній підтримці загальних ідей” [39]. З цієї позиції, об'єднувальним чинником є вагома об'єктивна обставина, що обумовлює особливу увагу до фінансів країни. Ідеться про необхідність обґрунтування вибору стратегії розвитку, а також тактики її досягнення в перехідні періоди, можливість широкого використання успішного зарубіжного досвіду, взаємодію зі світовим ринком тощо. Наприкінці XIX — на початку XX ст. таким чинником стало питання про долю капіталізму та перспективи економічного розвитку країни.

Невизначеність, характерна для нових ситуацій, “тягне за собою зміну структури переконань” [40, с. 33]. Об'єктивна обумовленість окреслення центральної проблеми фінансового розвитку країни, котра зосереджує увагу на її науковому потенціалі та супроводжується неоднорідністю теоретичних поглядів і альтернативних оцінок, може слугувати фундаментом для припущення про формування української наукової школи фінансів у найширшому складі. Такий підхід, прибічниками якого в Україні є А. Чухно, В. Федосов, С. Юрій та ін., ґрунтується на широких можливостях і особливостях фінансового знання, що визначається відносністю критеріїв істини та складністю її верифікації. У гуманітарному циклі подібний підхід застосовується щодо виокремлення філософської школи Стародавньої Греції (Піфагор, Платон, Аристотель та ін.), adeptів котрої пов'язував процес розмірковування, а не ідентичність поглядів.

Схожа ситуація спостерігається в Україні. Дослідники, які піддають сумніву можливість такого об'єднання, самі ж виокремлюють цю центральну об'єднувачу проблему для сучасних науковців у галузі економіки та фінансів — “пошук конкретних переваг національної економіки в умовах економічної й фінансової глобалізації” [8, с. 47]. І це не випадково, оскільки в поворотні періоди історії країни, у зв'язку з необхідністю вибору курсу з багатьох альтернативних, потреба в появі національної фінансової школи постає особливо гостро. За висловом Ю. Храмова, наукові школи стають своєрідними точками опори розвитку [41, с. 123]. Вони зникають із утвердженням загальноприйнятого зразка наукової діяльності (парадигми) та з'являються знову в період кризи, розпаду єдиного товариства на окремі осередки, розділені множиною наукових підходів і логіко-психологічних бар'єрів. Сила такої інерції в тому, що формування цих ідей в певний момент виявляється, за словами Т. Куна,

досить “безпрецедентним, щоб об’єднати на тривалий період групу прихильників із конкуруючих напрямів наукових досліджень” [25, с. 34].

Ця обставина сприяє об’єднанню наукового потенціалу, незалежно від сприйняття вченими тієї чи іншої наукової доктрини розвитку навколо загального об’єкта дослідження — самобутньої національної системи фінансового господарювання та пошуку найкращої стратегії розвитку, в т. ч. через безпосереднє несприйняття, інколи навіть протилежних позицій у наукових дискусіях. На жаль, далеко не завжди у виборі стратегії розвитку країни переважають наукові аргументи й докази. Саме це є однією з причин негативних результатів розвитку економіки та фінансів, економічного й фінансового потенціалу України. Варто згадати також про майже вичерпаність методів традиційної “гуманітарної” економіки й фінансів. Натомість у країнах Заходу проведена швидка математизація економічних і фінансових знань за останні роки, незважаючи на критику цього підходу в науці [42], особливо з боку такого авторитета в галузі економічної теорії, як М. Блауг, на думку котрого, “економісти перетворили свій предмет на якийсь різновид соціальної математики, коли математична точність — це все, а емпірична релевантність — ніщо” [43, с. 75]. До речі, за останніх майже 20 років Нобелівської премії з економіки були удостоєні переважно математики.

Можна погодитися з обґрунтуванням якісних і кількісних критеріїв виокремлення наукової школи, котрі пов’язані переважно з двома аспектами цього феномену: педагогічним (на кшталт відносин учителя й учнів), хоча, на думку деяких дослідників, це не обов’язковий, а бажаний фактор [44, с. 770], та методологічним (спільність методів, форм роботи, близькість тематики дослідження) [45, с. 62]. Утім, такий підхід частіше характерний для стабільніших періодів розвитку країни, коли наукова школа, що склалася в широкому діапазоні, або розпадається за науковими напрямами (наукова школа у вузькому розумінні), або виступає на передній план для розроблення нової версії загальної фінансової теорії, альтернативної існуючій (кейнсіанство, монетаризм тощо). У цьому випадку вона, як правило, трансформується у фінансову науку певної країни зі збереженням національних дослідницьких традицій чи стає претендентом на нову всезагальність і універсальність.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. теорія політичної економії, у складі котрої розвивалася й фінансова наука в середовищі Київської (української) школи, могла б успішно піти іншим шляхом та претендувати на розроблення справді нової вихідної домінанти в науковій парадигмі, продовжуючи світову й українську політико-економічні традиції. Ідеї вітчизняних учених вважалися передовими, на рівні світових, та були результатом значного наукового нарощення знань. Візьмемо, приміром, школу М. Тугана-Барановського, чії ідеї стали джерелом натхнення для відомих економістів-фінансистів західних країн, таких як А. Шпитгоф, Г. Кассель, А. Ейленбург, Л. Поль, Г. Шмоллер, Ж. Лескюр

та ін. Усесвітньо відомий економіст В. Зомбарт визнавав працю М. Тугана-Барановського “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і найближчий вплив на народне життя” (1894 р.) надзвичайним кроком уперед, вищою формою теорії криз. Один із західних послідовників М. Тугана-Барановського — А. Шпитгоф — назвав його найкращим теоретиком економічної кон’юнктури, а згадану працю охарактеризував як “першу наукову монографію про кризи” [46, с. 81; 47, с. 23]. М. Кондратьєв, учень М. Тугана-Барановського, розвивав ідеї свого вчителя вже в радянський період [48]. Вагомий внесок останнього в теорію криз відзначено й такими відомими економістами ХХ ст., як Е. Хансен, Дж. Кейнс, П. Суїзі, Р. Кінерслі, М. Калецький, А. Ноуа [49].

Крім дослідження економічних циклів і кон’юнктури (перша ендогенна теорія середніх циклів М. Тугана-Барановського) на рубежі ХІХ і ХХ ст. теоріями світового рівня були: в маржинальному напрямі — доробок Є. Слуцького, в інституціональному — теорія М. Тугана-Барановського, в рамках історичної школи — праці І. Кулішера. Багато з їхніх ідей залишаються актуальними. Наприклад, наш земляк академік І. Янжул у своїй книзі “Економічне значення чесності. (Забутий фактор виробництва)” (1912 р.) наголошував: “жодна з добродетей, котрі створюють найбільше багатство в країні, не має такого великого значення, як чесність... Тут розуміється чесність: 1) як виконання обіцянки, 2) як повага чужої власності, 3) як повага до чужих прав, 4) як повага до існуючих законів і моральних правил... І той народ, що чесний, тим самим сильний не лише морально, а й економічно” [50]. Чи не є актуальними ці слова в епоху офіційного проголошення боротьби з корупцією?

Можна говорити про багатьох представників української наукової фінансової школи, чії ідеї були піднесені їхніми послідовниками до світового рівня [51], а потім придушені ідеологічним пресом радянської системи. Незважаючи на цей факт, світ визнав існування Київської (української) наукової школи, в лоні якої сформувалася й тривалий період розвивалася фінансова наука.

Дискусійність обґрунтування виділення української фінансової науки як самостійної національної школи значною мірою пов’язана з порушенням питання, що стосується тріади дефініцій “наука — наукова думка — наукова школа” та їх певного розмежування. Окремі дослідники, спираючись на відповідні трактування Й. Шумпетера, вважають, що в таких країнах, як Україна, “не сформувався повною мірою предмет для економічного (й фінансового. — *Авт.*) аналізу”, а тому “не міг набути широкого розвитку й сам професіональний аналіз” [14, с. 12, 13]. На думку В. Автономова, якщо й можна говорити про якусь наукову школу в Україні та Росії, то, в кращому випадку, стосовно економічної й фінансової думки. Зауважимо, що зведення економічної та фінансової науки фактично до аналізу, а економічної й фінансової думки тільки до сукупності думок є, м’яко кажучи, досить умовним. Більше того, й у вітчизняних, і в зарубіжних дослідженнях ці два поняття нерідко подають як синоніми [52; 53]. Та й сам

Й. Шумпетер, котрий спочатку визначав економічний аналіз як знання, озброєне інструментами, надалі використовував ширше його трактування: “уміння розглядати простий факт... при світлі теоретичної свідомості” [54, с. 381].

У такому розширеному варіанті визначення економічного аналізу досить наближене до традиційної (класичної) характеристики методу, котрий розуміється як спосіб (або звід правил і принципів) пізнання фінансово-господарського життя. Р. Нуреев у своїй рецензії на цитовану вище працю Й. Шумпетера підкреслює, що в автора “предмет історії економічного аналізу супроводжується стількома застереженнями, що, по суті, зводить ці відмінності (між економічним аналізом і економічною думкою) нанівець” [55, с. 237]. Це те, що Дж. Кейнс-старший назвав прикладною логікою [56, с. 4]. За такого підходу використання методу є однаково об’єктивно необхідним і в економічній, і у фінансовій науках, хоч би як намагалися провести розмежування між поняттями “аналіз” і “думка”.

Розглядаючи підхід Й. Шумпетера до класифікації історії розвитку економічної й фінансової наук, треба враховувати ще один важливий факт. Він не лише не зводить свою аргументацію тільки до порівняння аналізу історії економічної та фінансової думки, а й виокремлює ще один компонент — історію політичної економії, що націлена на обґрунтування стратегічних пріоритетів (нормативних принципів) економічної й фінансової політики. Тому цей підхід логічніше віднести до політичної економії. Саме в цій сфері спостерігаємо розбіжність позицій різних напрямів української економіко-фінансової думки, котра сформувалася протягом останньої третини ХІХ — на початку ХХ ст., а також гостру дискусію в середовищі української економічної науки стосовно вибору шляху розвитку країни між капіталістичним (ринковим) та некапіталістичним (соціалістичним командно-адміністративним).

Глибше вивчення аргументів Й. Шумпетера та його прихильників на користь вибору економічного аналізу як об’єкта історії науки показує, що це дає змогу виявити прогрес у розвитку фінансової науки, що було б неможливо зробити, звертаючись тільки до історії економічної думки або в історичній послідовності систем політичної економії. Адже, ранг будь-якої наукової ідеї (економічної чи фінансової) в цій ієрархії визначатиметься оціночними міркуваннями вченого, його емоційними й естетичними перевагами. Те саме стосується систем політичної економії — через відсутність бази для порівняння. Тому постійне вдосконалення аналітичного інструментарію дає нам можливість “найбезпосереднішим чином” відчувати прогрес у економічній і фінансовій науках [54, с. 279, 280]. Саме з цих позицій розглядає окреслене питання Й. Шумпетер. Зазначене повною мірою стосується й фінансової науки.

І справді, лише завдяки вдосконаленню техніки фінансово-економічного, макрофінансового аналізу та використанню кращих моделей можна розкрити найважливішу лінію у визначенні прогресу фінансової науки, особливо якщо

говорити про реалізацію її пізнавальної функції. Утім, ця функція не єдина, а виокремлення її як автономної перетворює науку на певний різновид “гри в бісер” [57]. Отож будь-які новації в галузі методу не повинні бути відірваними від змісту теоретичних конструкцій і практичних рекомендацій, за допомогою котрих вони розробляються. Приміром, для наукового дослідження характерні не тільки моделювання, а й дискусійність і висвітлення позицій різних шкіл, аналіз фінансово-господарської практики та обґрунтування рекомендацій тощо.

Водночас уже визнано недостатність сучасного прогресу в техніці застосовуваного у фінансових дослідженнях аналізу, котрий походить від економічного мейнстріму та якому властиве розроблення економіко-математичних моделей. Інструментарій такого аналізу охоплює лише частину фінансових процесів та їх стан (у статистиці, тобто без якісних зрушень), а це мало що дає для розуміння якісних підвалин реального функціонування фінансового господарства. За висловом відомого американського економіста й політолога І. Шапіро, відбулася “втеча від реальностей” [58]. На думку багатьох дослідників, саме в цьому полягає причина зростання розриву між фінансовою теорією та реальною практикою, нездатності неокласичної школи фінансового аналізу в повному обсязі пояснити світову кризу 2002—2003 рр. і підвищити точність прогнозування [59, с. 24].

Не менш важливим, ніж удосконалення аналізу (методу), який використовується сучасними дослідниками, є реалізація фінансовою наукою практичної й прогностичної функцій. В умовах глобальних економічних і фінансових потрясінь справжній прогрес у цій сфері якраз і пов’язаний зі здатністю фінансової науки давати точні оцінки соціально-економічних ситуацій, обґрунтовані рекомендації у фінансово-господарській практиці та достовірні прогнози. Таке розуміння прогресу фінансової науки є викликом часу й реалізації суспільного запиту до неї.

Наукові школи є складовою наукової думки, певними специфічними формами функціонування науки. Вони виокремлюються в процесі осмислення, глибокого розуміння та фундаментального аналізу функціонування фінансів, що розвиваються (еволюціонують) у межах динамічних нерівноважних процесів і нових явищ. Для таких шкіл характерне розмаїття підходів до пізнання сутності економічних законів, явищ і процесів складного й багатогранного світу фінансів на основі єдиного особливого ядра теоретичних положень та охоплення декількох однотипних споріднених теорій (неокласичних, інституціоналізму тощо). На цьому фундаменті формуються особливий понятійно-категоріальний апарат, методологія дослідження фінансових категорій та інститутів, соціальна спрямованість аналізу, а також низка інших важливих ознак, результатом чого є виникнення й розвиток нових парадигм або конкуруючих науково-дослідних програм як основи наукової фінансової школи. При цьому особливість (специфіка) кожної з них виявляється в межах загального,

спільного для певного напрямку науки та відображає взаємозв'язок і взаємопереплетіння в розвитку загального, особливого й одиничного, що дає право говорити не лише про загальновізнані світові, а й про національні фінансові школи. Вони спрямовані на врахування значення та ролі нації у фінансовому розвитку й господарсько-фінансовій діяльності, самобутності національного матеріалу та певного типу мислення, поведінки, світогляду, ціннісних орієнтацій тощо.

Ще одне важливе питання, якого ми хотіли торкнутися, стосується місця й ролі української фінансової науки у світових координатах. Розуміючи широту цієї теми, зосередимося на тому, наскільки ґрунтовними є її претензії на статус національної (української) школи. Підкреслимо, що це проблема не тільки фінансової, а й багатьох інших наук. Проте, якщо в природничих науках існує якась однополярність, то у фінансовій науці представлені два протилежних полюси: 1) її виникнення та розвиток в Україні відображає й відтворює основні етапи розвитку світової фінансової думки, тому будь-які інші аргументи на користь виокремлення в національну школу відкидаються; 2) врахування значення та ролі нації у фінансовому розвитку країни, національних і фінансових інтересів, котрі реалізуються в жорсткій конкурентній боротьбі, дає право говорити про існування національних наукових шкіл. Природно, що в такому випадку фінансова наука не просто трактується як національна — обґрунтовуються претензії на її провідні позиції у світовій фінансовій думці [51]. Тому дослідникам важливо розібратися в тому, яке місце фінансова наука посідала й посідає у світі, як формувався її науковий потенціал у минулому та що являють собою її перспективи в новому майбутньому.

Широкий спектр сучасної історико-економічної й історико-фінансової літератури, представленої українськими дослідниками, містить різні підходи до логіки розвитку вітчизняної фінансової науки. Так, А. Горкіна розуміє її як процес переходу від аутсайдерства до лідерства [60, с. 16]. При цьому до лідерів вона відносить національну науку, котра висуває оригінальні теорії, що сприймаються іншими національними науками. Лідерство в науці зазвичай відповідає високому рівню розвитку економіки та фінансів, суспільних відносин і культури. Утім, вияв оригінальних теорій, як підґрунтя для лідерства в науці, — справа доволі складна й відносна. Історія свідчить, що в реальному житті лідерство у фінансовій науці найчастіше забезпечувалося в інший спосіб та виникало передусім унаслідок конкурентної боротьби національних економік. Можемо спостерігати й зворотну залежність: через подальше утвердження її домінуючої ролі закріплювався успіх країни у світогосподарській і світофінансовій системах.

Варто звернути увагу й на інший бік зведення історії української фінансової думки тільки до переходу від аутсайдерства до лідерства. Як показують дослідження, майже до кінця XIX ст. значна частина українських

економістів-фінансистів різних поколінь займалася переважно тим, що відтворювала практично всі існуючі наукові теорії — від меркантилізму до марксизму. За такого трафаретного підходу вплив на виникнення й становлення української фінансової думки зводився фактично до визначення зміни “моди” — від німецької до французької, а потім до англійської. І тільки наприкінці XIX ст. фінансова наука України перестає бути наздоганяючою, а Київська (українська) наукова школа, в лоні якої вона розвивалася, здобуває світове визнання. При цьому особливого розквіту економіки й фінансів України та Росії, котрий сприяв би виникненню та домінуванню економічної й фінансової теорій, що могли би претендувати на всезагальність, у той період не спостерігалось. Зате цьому сприяли інші чинники, зокрема кон’юнктурні зміни в економіці, які стали підґрунтям для формування відповідної теорії М. Туганом-Барановським.

Ще одна важлива особливість розвитку фінансової науки України — поглиблення й деталізація досліджень про своєрідність фінансово-господарського устрою країни в рамках теперішнього цивілізаційного утворення порівняно з іншими. Тобто в галузі фінансового знання в Україні закономірно та під впливом потреб фінансово-господарської практики відбувалося становлення наукових уявлень про природу особливого у фінансових процесах і явищах. Зазначеному передували численні дискусії щодо самотності суспільства та господарства країни з точки зору загальних історико-філософських роздумів на цю тему, котрі впливали на світогляд як науковців, так і економістів-практиків. У своїх мемуарах С. Вітте зізнався: М. Бунге відкрив йому очі на те, що громада — основне гальмо економічного розвитку селянства. Породжена середньовіччям, вона була не здатна до трансформації та вдосконалення [61, с. 498].

Усвідомлення необхідності теоретичного обґрунтування реформування та перебудови народного господарства стало поворотною точкою в розвитку вітчизняної фінансової науки. ВНЗ України, де вона була сконцентрована, перейшли від суто освітньо-пізнавальних аспектів до дослідження реальних проблем економічного й фінансового розвитку, від учнівства та простого наслідування модних економічних і фінансових теорій, які виникали на Заході, до інтерпретації та намагання їх розвитку з урахуванням національних особливостей. М. Бунге, фундатор Київської (української) школи, зауважив, що “господарський побут почав звільнятися від старого патріархального порядку, й господарські питання набули суспільного значення” [62, с. 641]. Те саме можна сказати й про фінансову науку, практична спрямованість якої розпочалася з активної участі українських економістів-фінансистів у складанні (М. Балудянський) та реалізації (М. Бунге, С. Вітте) відомого Плану фінансів на 1810 рік. Зазначене сприяло ще одному вагомому досягненню української фінансової думки — розробленню ідеї багатоманітності в господарському устрої та економіко-фінансовому розвитку. З нею пов’язана принципова для нашої традиції гіпотеза про можливість виникнення змішаної, багатосекторної

економіки як стійкого типу організації суспільного виробництва. Причому неокласична школа економічного аналізу досі виключає з розгляду неринкові уклади, що існують у розвинутій ринковій економіці, обмежуючись взаємодією держави та ринку, до якого фактично зводиться весь багатий зміст змішаної економіки.

Наприкінці XIX ст. розвиток фінансової науки в Україні супроводжувався посиленням розмежування в ній, формуванням двох напрямів: перший орієнтований на вивчення всезагально-універсального в економіці й фінансах (М. Бунге, М. Туган-Барановський, І. Кулішер, М. Зібер, Є. Слуцький та ін.); другий — на національно-особливе (М. Балудянський, М. Мітіліно, П. Кованько, М. Алексеєнко, О. Анциферов, П. Цитович, С. Іловайський, В. Твердохлебов та ін.). Лінія розмежування цих напрямів є умовною. У першому випадку з певними застереженнями можна говорити про продовження дослідження в рамках шкіл, котрі склалися у світовій економіці та фінансах, у другому — про особливу увагу до фінансово-господарських проблем України, що не меншою мірою стимулювало самостійність і творчий підхід у дослідженнях.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків.

По-перше, в міру заглиблення українських учених-фінансистів у проблематику функціонування економіки й фінансів за моделями західних економістів, осмислення альтернативності перспектив фінансового розвитку розшматованих українських земель відбувалося становлення національної наукової школи фінансів. Поступово формувались єдині методологічні принципи та підходи. При цьому посилена увага приділялася національно-особливому в економіці й фінансах територій країни, тому досить часто напрацювання вітчизняних дослідників, по суті, утворювали науковий фундамент державної фінансової політики імперій, до складу яких входили українські землі. Цим самим національна школа фінансів об'єднала наукову еліту, широке коло вітчизняних учених, які дотримувалися різних поглядів навколо проблем і перспектив розвитку на зламі епох.

По-друге, зрозуміло, що українську національну школу фінансів потрібно розглядати в координатах поступу світової фінансової науки, в безпосередньому зв'язку її генези і становлення з класичною школою політичної економії, Німецькою історичною школою та ідеологією економічного (фінансового) лібералізму. Разом із тим така близькість до наукової ідеології фінансових шкіл інших країн або розвиток нових ідей із використанням їхніх досягнень не руйнує самої конструкції української національної школи фінансів. Її статус не передбачає чогось, що існує далеко поза світовою фінансовою наукою, котра інтегрує сукупність різноманітних шкіл і течій, включаючи їх національні форми та забарвлення. До того ж збіг проблем фінансово-економічного розвитку в різних країнах створює об'єктивні обставини для їх паралельного дослідження. Водночас внутрішня логіка розвитку самої фінансової науки

приводить до формування загальної теоретичної концепції, не виключаючи “залпове” розроблення загальних теоретико-прагматичних проблем економістами-фінансистами різних країн, наприклад теорії граничної корисності, яка з’явилася на початку 1870-х років завдяки К. Менгеру (Австрія), У. Джевонсу (Великобританія), Л. Вальрасу (Швейцарія).

По-третє, для вітчизняної школи фінансів характерні такі вихідні домінанти й пріоритети: висунення та дослідження особливого у фінансах, що розглядалося на прикладі розшматованих територій України за допомогою емпіричного методу; врахування взаємозв’язку економічних і позаекономічних факторів у фінансовому розвитку; послідовний захист національних інтересів у сфері фінансів. Саме ці моменти пояснюють насамперед умови та загальні причини виникнення національних фінансових шкіл. Адже внесок української наукової школи фінансів пов’язаний не просто з відтворенням постулатів, підходів і висновків, закладених історичною чи класичною школами, а передусім з тими новаторськими, на той період, науковими ідеями й оцінками, які народилися в ході її розвитку та творчого застосування на власному об’єкті. Зазначене, у свою чергу, дало можливість поступово сформуванню власні теоретико-методологічні підходи та розробити відповідні практичні рекомендації щодо функціонування, розвитку й удосконалення національної фінансової системи.

По-четверте, як показує досвід української національної школи фінансів, при виборі курсу реформування країни визнання самотності об’єкта дослідження завжди цілком закономірно спрямовує суспільно-економічну й фінансову думку оригінальним шляхом. Саме завдяки такій позиції вітчизняної школи фінансів її представники змогли тримати пріоритет у порушенні низки важливих наукових проблем задовго до того, як із ними стикнулися світові економіка та фінанси. При цьому можна стверджувати, що саме патріотичне й шанобливе ставлення до національного фінансового господарства, котре часто розвивалося в лоні інших держав, вітчизняних традицій економічної діяльності та наукових поглядів і думок у фінансовій науці, що, безумовно, не виключає необхідності об’єктивного й точного аналізу, стає достатньою умовою для вироблення самостійної наукової позиції та висунення новаторських наукових ідей.

По-п’яте, національній школі фінансів не всього вдалося досягти з точки зору обґрунтування фінансової доктрини, стратегії, тактики та перспектив економічного розвитку розшматованої України. Проте наукові ідеї, дослідницькі традиції та практичні рекомендації, народжені в минулому в її надрах, є актуальними й важливими на сучасному етапі розвитку незалежної України для проведення масштабних реформ. Значення їх переосмислення полягає в тому, щоб точніше та глибше збагнути особливості функціонування національного фінансового господарства, можливості багатоваріантності й альтернативності розвитку на будь-якому його етапі, вміло використати успішний вітчизняний

і зарубіжний досвід із метою пошуку оптимальної стратегії перетворень у економіці й фінансах України та посилення її конкурентних позицій у глобалізованому світогосподарстві на основі врахування її самобутності й традицій, вироблення національного стилю фінансового менеджменту тощо.

По-шосте, потреба у відродженні, становленні й розвитку української школи фінансів у нових умовах історичного розвитку, забезпеченні її відповідності рівню світової фінансової науки визначається об'єктивно існуючим суспільним запитом. Перспективи залежать від того, чи зможе вона віднайти конкурентні переваги національної економіки й фінансів в умовах економічної й фінансової глобалізації та успішно втілити нагромаджений досвід у життя. Не менш важливим фактором світового визнання сучасної української національної школи фінансів є проблема успадкованої заниженої самооцінки, незнання іноземних мов, небажання просувати свої ідеї на світовий рівень (рідкісні публікації на іноземних мовах), відсутність належних суспільних умов для доведення власних наукових напрацювань до практичного втілення. Усе це є причиною неподолання з часів становлення значної асиметрії у взаємовпливі вітчизняної й зарубіжної фінансової науки у XXI ст. Українська фінансова наука в останні роки доволі активно розвивалася вшир, проте залишається актуальною та до кінця не розв'язаною проблема якісного поступу вглиб.

Незважаючи на всі негаразди, сподіваємося, що з часом, збагатившись надбанням української національної школи фінансів, досягненнями світової фінансової думки, вітчизняна наука за рахунок власних інтелектуальних зусиль вийде на світовий рівень, буде не тільки брати, але й давати. Українські вчені-фінансисти мають посісти повноправне місце серед представників інших найпрестижніших національних наукових шкіл. Велика роль у цій справі належить неофітам і прозелітам вітчизняної фінансової науки — молодим науковцям, над чікими умами не тяжіють минулі теоретичні конструкції й постулати.

Список використаних джерел

1. *Тарасов И.* Очерки науки финансового права / И. Тарасов. — Ярославль : Тип. губерн. правления, 1883. — 342 с.
2. *Злупко С. М.* Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогенології: вибрані дослідження / С. М. Злупко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2001. — 582 с.
3. *Сорвина Г. Н.* Российская школа экономической мысли / Г. Н. Сорвина, Ю. В. Яковец. — М. : Изд-во РАГС, 2011. — 222 с.
4. *Билимович А. Д.* М. И. Туган-Барановский. Некролог / А. Д. Билимович // Неизвестный М. И. Туган-Барановский. — СПб. : Нестор-История, 2008. — С. 266—268.
5. *Barnett V.* A History of Russian Economic Thought / V. Barnett. — L. ; N. Y. : Routledge, 2005. — 172 p.
6. *Цвайнерт И. И.* История экономической мысли в России. 1805—1905 / И. И. Цвайнерт ; пер. с нем. — М. : ГУ-ВШЭ, 2007. — 410 с.
7. *Сайко Е. А.* Образ культуры Серебряного века: культур-диалог, феноменология, риски, эффект напоминания / Е. А. Сайко. — М. : Проспект, 2005. — 26 с.

8. Леоненко П. М. Методологія аналізу наукових шкіл у економічній і фінансовій науках / П. М. Леоненко // Фінанси України. — 2013. — № 5. — С. 31—49.

9. Пертифеев В. И. Забытые экономисты XIX века / В. И. Пертифеев. — Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2008. — 160 с.

10. Рязанов В. Т. Русская школа экономической мысли: универсально-всеобщее и национально-особенное / В. Т. Рязанов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5 : экономика. — 2010. — Вып. 3. — С. 66—84.

11. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; пер. з англ. І. Дзюб. — К. : Основи, 2001. — 670 с.

12. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед / сост. И. Т. Касавин ; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Киселя ; пер. с англ. — М. : Прогресс, 1990. — 718 с.

13. Кудласевич О. М. Соціальні аспекти в науковому доробку представників вітчизняної економічної науки (друга половина XIX — початок XX ст.) / О. М. Кудласевич // Український соціум. — 2014. — № 1 (48). — С. 78—89.

14. Автономов В. С. Русская экономическая мысль — заинтересованный взгляд со стороны / В. С. Автономов // Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805—1905 / Й. Цвайнерт. — М. : ГУ-ВШЭ, 2008. — С. 11—14.

15. Вернадский В. И. Труды по истории науки в России / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1988. — 467 с.

16. “Тут, за горизонтом” : интервью с В. А. Лефевром / беседу вел А. Е. Левинтов // Вопросы философии. — 2008. — № 11. — С. 65—69.

17. де Сото Х. У. Социально-экономическая теория динамической эффективности / Х. У. де Сото ; под ред. А. Куряева ; пер. с англ. В. Кошкина. — Челябинск : Социум, 2011. — XVI, 409 с.

18. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. Т. 3 / Й. А. Шумпетер ; под ред. В. С. Автономова ; пер. с англ. — СПб. : Экон. шк., 2004. — С. 989—1664.

19. Абалкин Л. Российская школа экономической мысли: поиск самоопределения / Л. Абалкин // Вопросы экономики. — 2001. — № 2. — С. 4—18.

20. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. Т. 1: Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1974. — 452 с.

21. Очерки истории российской экономической мысли : монография / Рос. акад. наук, Ин-т экономики ; под. ред. Л. И. Абалкина. — М. : Наука, 2003. — 366 с.

22. Грезнева О. Ю. Научные школы (педагогический аспект) : монография / О. Ю. Грезнева ; Ин-т теории образования и педагогики. — М., 2003. — 69 с.

23. Грезнева О. Ю. Научные школы: принципы классификации / О. Ю. Грезнева // Высшее образование в России. — 2004. — № 5. — С. 42—48.

24. Ткаченко В. Формування наукових шкіл в контексті функціонування тоталітарної системи в Україні (20—30-ті рр. XX ст.) / В. Ткаченко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2008. — Вип. 35. — С. 37—51.

25. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; сост. В. Ю. Кузнецов ; пер. с англ. — М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2003. — 605 с.

26. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева. — М. : Логос, 2004. — 368 с.

27. Токар А. К. Мова в самопізнанні й самостворенні українського народу / А. К. Токар // Збірник наукових праць НДІХ. — Т. IX. — С. 27—37.

28. Злупко С. М. Економічна наука і наукознавство : монографія / С. М. Злупко ; упоряд. Я. Злупко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л. : Трида плюс, 2006. — 774 с.

29. Злупко С. М. Основи регіоналогії : навч.-метод. посіб. / С. М. Злупко ; за ред. О. В. Стефанишин ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2011. — 234 с.

30. Бойко С. В. Українська наукова школа державних фінансів: історична ретроспектива та сучасні реалії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.08 "Гроші, фінанси і кредит" / Бойко Світлана Василівна ; ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана". — К., 2013. — 19 с.

31. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / В. В. Небрат / НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2012. — 584 с.

32. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Екон. думка, 2010. — 687 с.

33. Фінансова думка України : енциклопедія : у 3 т. Т. 2 / С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій, П. І. Юхименко ; авт. передм. А. А. Чухно ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Екон. думка, 2010. — 584 с.

34. Кизим М. О. Наукові школи / М. О. Кизим, О. М. Тищенко ; НАН України, Н.-д. центр індустр. проблем розвитку. — Х. : ВД "ІНЖЕК", 2009. — 76 с.

35. Отечественная экономическая наука между прошлым и будущим: очерки / под ред. Г. Г. Богомазова. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. — 143 с.

36. Формування монетарної економіки і монетарної політики Національного банку України в контексті розвитку світової економічної теорії / Т. С. Смовженко, Г. Я. Стеблій, О. В. Горбачевська та ін. ; за ред. Т. С. Смовженко, Г. Я. Стеблій ; Нац. банк України, Ун-т банк. справи. — К., 2010. — 272 с.

37. Ярошевский М. Г. Логика развития науки и научная школа / М. Г. Ярошевский // Школы в науке / под ред. С. П. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. — М. : Наука, 1977. — С. 7—97.

38. Наука о науке : сб. статей / общ. ред. и послесл. В. Н. Столетова ; пер. с англ. М. К. Петрова. — М. : Прогресс, 1966. — 423 с.

39. Якупов Р. И. О науковедении, гуманитарном знании и дефиниции понятия "научная школа" / Р. И. Якупов // Вестник ВЭГУ. Серия : социально-экономические и общественные науки. — 2012. — № 5. — С. 166—170.

40. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт ; пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана ; Гос. ун-т — Высш. шк. экономики. — М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2010. — 256 с.

41. Храмов Ю. О. Наукові школи в НАН України / Ю. О. Храмов // Наука та наукознавство. — 2008. — № 4. — С. 122—133.

42. Заостровцев А. П. Неоклассический мейнстрим: торжество научного метода или нищета философии? / А. П. Заостровцев // Вестник Удмуртского университета. Серия : экономика и право. — 2013. — Вып. 2. — С. 31—36.

43. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными / Э. С. Райнерт ; под ред. В. Автономова ; пер. с англ. Н. Автономовой. — М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2011. — 384 с.

44. Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми / В. Заруба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2006—2007. — Вип. 15. — С. 769—781.

45. Михальченко С. И. Киевская школа: очерки об историках / С. И. Михальченко. — Брянск : Изд-во БГПИ, 1994. — 76 с.

46. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский / Н. Д. Кондратьев. — Пг. : Колос, 1923. — 128 с.

47. Лескюр Ж. Общие и периодические промышленные кризисы / Ж. Лескюр. — СПб., 1908. — 557 с.
48. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры: доклады и их обсуждение в Институте экономики / Н. Д. Кондратьев, Д. И. Опарин // Проблемы экономической динамики. — М. : Экономика, 1989. — 58 с.
49. Корнейчук Б. В. Экономические воззрения М. И. Туган-Барановского / Б. В. Корнейчук. — СПб. : Наука, 2008. — 335 с.
50. Янжул И. И. Экономическое значение честности (забытый фактор производства) / И. И. Янжул // Янжул И. И. Избранные труды / И. И. Янжул ; под ред. М. Г. Покидченко, Е. Н. Калмычковой. — М. : Наука, 2005. — С. 402—420.
51. Федосов В. М. Наукові здобутки представників Київської фінансової школи кінця XIX — початку XX ст. / В. М. Федосов, П. І. Юхименко // Економічна теорія. — 2011. — № 4. — С. 79—92.
52. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг ; пер. с англ. — 4-е изд. — М. : Дело Лтд, 1994. — 720 с.
53. Современная экономическая мысль / под ред. С. Вайнтрауба. — М. : Прогресс, 1981. — 435 с.
54. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. Т. 1 / Й. А. Шумпетер ; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — М. : Экон. шк., 2001. — 552 с.
55. Нуреев Р. М. Й. Шумпетер. История экономического анализа / Р. М. Нуреев // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — 1989. — Вып. 1. — С. 236—247.
56. Кейнс Дж. Н. Предмет и метод политической экономии / Дж. Н. Кейнс ; пер. с англ. А. Гукковского. — М. : Директмедиа Паблишинг, 2008. — 278 с.
57. Гессе Г. Игра в бисер / Г. Гессе ; пер. с нем. С. Апта. — М. : АСТ, 2014. — 512 с.
58. Шапиро И. Бегство от реальности в гуманитарных науках / И. Шапиро. — М. : ИД ГУ-ВШЭ, 2011. — 368 с.
59. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами Нобелевского лауреата / П. Кругман ; под общ. ред. М. Г. Делягина, Л. А. Амелехина ; пер. с англ. В. Н. Егорова. — М. : Эксмо, 2009. — 336 с.
60. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін. ; за ред. Л. П. Горкіної ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2010. — 760 с.
61. Воспоминания С. Ю. Витте : в 3 т. Т. 2: Царствование Николая II (1894 — октябрь 1905). — М. : Соцэкгиз, 1960. — С. 498.
62. Бунге Н. Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об ее практической деятельности: речь и краткий отчет, чит. в торж. собраниях имп. Ун-та Св. Владимира 9 июня 1856 г. / Н. Х. Бунге // Історія економічних учень: хрестоматія : навч. посіб. — К. : Знання, 2001. — С. 641—1153.